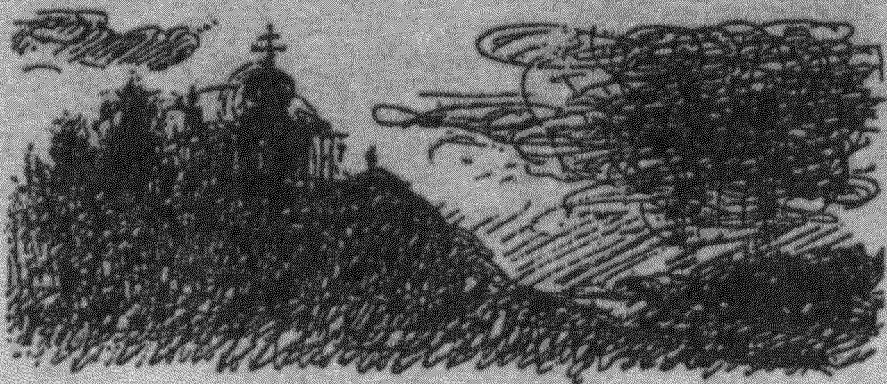

ΚΙΝΗΣΗ ΙΔΕΩΝ

(Στρατός φεύγει) . ακόμη λίγο κι
μακάρι γι' αυτόν μένει
Μελέπρον - φεύγει ούσα η νεαρή
νοσηλεύτρια.
Απομνημόνιο ε' ημερών

Ροζίντα - η Μ. Μακράν ε' Δοξολογία
Τη μέρα? Βλ. τ. 11. Η.Ι. ...
Πολλά σου γ' ένα μήνα.

12.11. - Μακράν ε' ούσα ε' ούσα
νοσηλεύτρια ούσα, ε' Δοξολογία ούσα η
ε' ούσα ούσα ε' ούσα, ούσα ούσα
ούσα ούσα.

Ο Πολιτισμός των Ελλήνων και η Ορθοδοξία των Χριστιανών: Προσπάθεια ανίχνευσης της πορείας των σχέσεών τους στην ιστορία

Προοίμιο: διευκρίνιση εννοιών

Η ορθή χρήση των εννοιών αποτελεί γενικά ένα μέσο παιδείας, είναι τρόπος μετάδοσης πληροφοριών, στοχασμών, ιδεών, συγκινήσεων, με ακρίβεια, από εκείνον που εκφράζεται με τη γλώσσα του (ως πομπός) προς εκείνον που δέχεται το μήνυμα (ως δέκτης). Και αναμένεται πρώτα να εννοήσει το μήνυμα και ενδεχόμενα:

- Να αποδεχθεί (να συμφωνήσει)
- Να το αρνηθεί
- Να το συμπληρώσει ή να το αμφισβητήσει¹
- Να αδιαφορήσει.

Η μη ορθή χρήση εννοιών ενδέχεται να οφείλεται σε άγνοια ή αβλεψία ή σε *συνειδητή επιδίωξη σύγχυσης* από την πλευρά του πομπού, ο οποίος ενδέχεται να προκαλέσει:

Σύγχυση και ακρισία.

Ή κόπωση και αποδοχή τυφλή.

Ή αποστροφή και αμφισβήτηση.

Αν ο πομπός επενδύσει το μήνυμά του με *ύφος επιθετικό* ή και *αλαζονικό*, αποκαλύπτει συνήθως:

- Συγκινησιακή ταραχή ή
- Πνευματική σύγχυση ή
- Έλλειμμα αυτοπεποίθησης για την ορθότητα των απόψεών του ή
- Έντονη *επιδίωξη υποδούλωσης του δέκτη* και ίσως απροθυμία για συζήτηση, γιατί

θεωρεί (ο πομπός) τον εαυτό του φορέα της *ορθής δόξας* και το συνομιλητή του οπωσδήποτε σε λαθεμένο δρόμο, υποχρεωμένο να υποταχθεί χωρίς αμφισβήτηση.

Ένα *δείγμα μηνύματος* ελπίζω ότι θα κάνει πιο κατανοητές τις διευκρινίσεις αυτές και θα μας προσφέρει εισαγωγή στο κύριο θέμα μας. Ο σημερινός προκαθημένος της Εκκλησίας των Ελλήνων Ορθοδόξων σε μια από τις πρώτες δημόσιες εμφανίσεις του στην αίθουσα της «Εταιρείας των Φίλων του Λαού» (στις 27 του Μάη του 1998) είπε —ανάμεσα σε άλλα ψυχοφελή και σωτήρια λόγια— για όσους έχουν γνώμη διαφορετική από εκείνον στο θέμα

¹ Ο Φ. Κ. Βώρος είναι Επίτιμος Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας: «Υπάρχουν όμως και οι γραικύλοι που θέλουν τη συρρίκνωση της Εκκλησίας, γιατί γνωρίζουν ότι το έθνος οφείλει την επιβίωσή του εις αυτήν»².

Έχει όλες τις «αρετές» επικοινωνιακού λόγου:

- Ύβρη και εξύβριση κατά «γραικύλων»,
- Μισαλλοδοξία έναντι των εχόντων άλλη γνώμη,
- Βεβαιότητα ότι οπωσδήποτε ο ομιλητής γνωρίζει το σωστό, οι άλλοι έχουν το λάθος (παπική αντίληψη, το «αλάθητο»),
- Συκοφαντία κατά γραικύλων («που θέλουν τη συρρίκνωση της Εκκλησίας, γιατί γνωρίζουν....»),
- Άγνοια της ιστορίας ή συνειδητή σύγχυση εννοιών: της Εκκλησίας της Ορθόδοξης (που έχει σώσει το έθνος) και του έθνους των Ελλήνων (που επιβιώνει επειδή έχει καλό κηδεμόνα, την Ορθοδοξία).

Μερικά ερωτήματα αναδύονται:

- Πού συναντήθηκαν ιστορικά το ελληνικό έθνος και η Ορθοδοξία;
- Πώς αποφάσισαν συνοικέσιο;
- Με ποια προίκα;
- Πώς πορεύτηκαν την κοινή πορεία;
- Έχουν ταυτότητα μία ή δύο ή ενιαία;

Α'. Ιστορική πορεία και πολιτισμική φυσιογνωμία του Ελληνισμού

Με 32 ονόματα διαφορετικά μάς είναι γνωστοί από την Ιστορία οι Αρχαίοι Έλληνες: Ίωνες, Αιολείς, Δωριείς, Μακεδόνες, Μολοσσοί (στην Ήπειρο), Αρκάδες, Κύπριοι, Μάγνητες, Γραικοί (κατά τον Αχελώο), Ακαρνανές, Κεφαλλάνες κ.ά. Αλλά μιλούσαν την ίδια γλώσσα (με διαλεκτικές παραλλαγές), ήταν ομόγλωσσοι, ένιωθαν πως έχουν την ίδια καταγωγή (όμαιμοι) και είχαν κοινά ήθη και έθιμα, τρόπους (ήθη ομότροπα). Και μπροστά σε έναν κοινό για όλους κίνδυνο αποφάσισαν να ενωθούν, για να τον αντιμετωπίσουν, ένιωσαν ότι αποτελούν έθνος ενιαίο. Την εποχή του Περσικού κινδύνου οι Αθηναίοι αισθάνθηκαν την ανάγκη να πουν ότι είναι Έλληνες, ότι πολέμησαν στο Μαραθώνα για χάρη των άλλων Ελλήνων. Και καλούσαν έμμεσα τους άλλους Έλληνες να συμπολεμήσουν, αν παραστεί ανάγκη. Αυτά, νομίζω, δηλώνει το γνωστό επίγραμμα για τους Μαραθωνομάχους³.

Την ίδια εκείνη περίοδο αναζήτησαν την παλαιότερη ιστορία τους. Ο Ηρόδοτος, που καταγράφει αυτές τις συνειδησιακές εξελίξεις, δίνει την πρώτη πληροφορία για «έθνος ελληνικόν, όπερ οίκεε εν Πίνδω Μακεδόνν καλούμενον»⁴. Αυτό το έθνος τον καιρό του Ηροδότου (480-440 π.Χ.) ένιωθε «όμαιμον», «ομόγλωττον» και με «ήθη ομότροπα»⁵.

Αυτό το έθνος, κατά τους αιώνες που προηγήθηκαν και ακολούθησαν, έγινε δημιουργός και εκφραστής ενός πολιτισμού με επιτεύγματα:

- Στον τομέα της γνώσης (Επιστήμης).
- Στο πεδίο της συμπεριφοράς (Ηθικής) στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο.
- Στο πεδίο των Καλών Τεχνών (Αισθητική).

• Στη διατύπωση απορίας για ό,τι «υπάρχει» πέρα από τα φυσικά όρια της ανθρώπινης ύπαρξης (*Μεταφυσική*).

Σκόπιμο φαίνεται να θυμίσουμε ότι οι τομείς του πολιτισμού (όλες οι δραστηριότητες και τα δημιουργήματα των ανθρώπων) διακρίνονται κατά τους ειδικούς ως εξής:

• Οικονομική δραστηριότητα (παραγωγή αγαθών, μεταποίηση, μεταφορά, εμπόριο κ.λπ. Από την παραγωγή τροφίμων ως τη χρηματιστηριακή πορεία των βιομηχανιών τροφίμων).

- Κοινωνική δομή.
- Πολιτική οργάνωση.
- Αναζήτηση Γνώσης (Επιστήμη).
- Δημιουργία Τέχνης (Αισθητική).
- Διαμόρφωση κανόνων συμπεριφοράς (Ηθική).
- Απορίες μεταφυσικές (Μεταφυσική).

Οι τρεις πρώτοι τομείς εκφράζουν την υλική υποδομή της παρουσίας των ανθρώπων, οι επόμενοι τέσσερις χαρακτηρίζονται πνευματική ζωή των ανθρώπων. Στην ουσία οι τρεις πρώτοι αποτελούν το θεμέλιο και το ισόγειο του οίκου του πολιτισμού, οι άλλοι τέσσερις τον επάνω όροφο της οικοδομής, που όμως θα ήταν μετέωρος χωρίς την υποδομή του.

Γνωσιολογία-Ηθική-Τέχνη-Μεταφυσική
Οικονομία-Κοινωνική Δομή-Πολιτική
Οργάνωση

Και σε όλους αυτούς τους τομείς Πολιτισμού διατύπωσαν κάποιες αρχές

- Αναζήτησης και Προσπάθειας
- Συνεργασίας και διαλόγου
- Διατύπωσης γνώμης και σεβασμού γνώμης του άλλου
- Αποτίμησης και απόλαυσης του έργου τέχνης
- Εκτίμησης των άλλων ανθρώπων⁶ (άλλων λαών⁷, άλλων θρησκειών).

Σκόπιμο φαίνεται να δώσουμε κάποια δείγματα του Πολιτισμού αυτού, για να μπορούμε παρακάτω να εκτιμήσουμε το νόημα της συνάντησης των Χριστιανών με αυτό τον Πολιτισμό και τη σημασία της σύγκρουσης ή της συμπίεσης μαζί του.

α'. Στον τομέα της γνώσης:

Οι Έλληνες προσπαθούν επίμονα να βρουν τα αίτια των φαινομένων. Στον Λεύκιππο (απ. 3) αποδίδεται η αποφθεγματική διατύπωση ότι «Ουδέν χρήμα μάτην γίγνεται αλλά πάντα εκ λόγου και υπό ανάγκης» (αρχή της αιτιότητας και αιτιοκρατίας στη φύση).

Και ο μαθητής του Δημόκριτος έλεγε «βούλεσθαι μίαν ευρείν αιτιολογίαν ή την Περσών βασιλείαν εαυτού γενέσθαι»⁸.

Τη θεωρητική αξία αναζήτησης του αιτίου για τη θεμελίωση της γνώσης έδωσε αργότερα ο Αριστοτέλης συνοψίζοντας: «Τότε μόνον οίόμεθα γινώσκειν τι όταν τα αίτια γνωρίσωμεν τα πρώτα»⁹. Και την πρακτική έκφραση επικράτησης του επιστημονικού λόγου —με παραμερισμό του μύθου— μας προσφέρει το ιπποκρατικό κείμενο *περί ιερής νόσου* (νόσου). Ο συγγραφέας αρχίζει με τούτη την παραδοχή-διακήρυξη: «Τα περί της ιερής νόσου καλεομένης ὡδε έχει: οὔτε ιερωτέρη οὔτε θειοτέρη των ἄλλων ἐστί, ἀλλὰ φύσιν ἔχει καὶ πρόφασιν» (= ἔχει αἰτία, κάποια ανεπάρκεια της φυσιολογικής λειτουργίας, και εμφανίζει κάποια συμπτώματα)¹⁰. Και πάνω από όλα θεοποίησαν τον ανθρώπινο νοῦ, το λόγο ερευνητή και νομοθέτη. Είναι γνωστή η θέση του Αναξαγόρα: «Ομοῦ πάντα χρήματα ἦν, νοῦς δὲ ἐπελθὼν διεκόσμησεν»¹¹. Ένας στίχος του Ευριπίδη: «Ο νοῦς ἡμῶν ἐν ἐκάστῳ θεός»¹².

β'. Το ἦθος του ανθρώπου και την ἠθική αντίληψή του στις σχέσεις τις ατομικές και κοινωνικές προσπάθησαν να αναλύσουν οι Σοφιστές και ο Σωκράτης, οι θεατρικοί συγγραφείς, οι ιστορικοί, οι Σωκρατικοί φιλόσοφοι και ἄλλοι στοχαστές. Κοινό γνώρισμά τους ὅτι το ἦθος τους διαμορφώνουν οι ἄνθρωποι με το λόγο τους (ἢ υποχωρώντας στα πάθη τους) και με το διάλογο. Και ο νόμος (που ὀρίζει ἢ ἐπιβάλλει συμπεριφορές) εἶναι «συνθήκη καὶ ἐγγυητὴς ἀλλήλοις των δικαίων» (σύμφωνα με ὀρισμὸ που ἔδωσε ο σοφιστὴς Λυκόφρων καὶ διασάζει ο Αριστοτέλης¹³).

γ'. Στα πεδία των Τεχνῶν ἡ δημιουργία των Ἑλλήνων υπήρξε μοναδική με: Ποίηση, Πεζογραφία, Μουσική, Αρχιτεκτονική, Γλυπτική, Ζωγραφική, Μικροτεχνία, Θέατρο.

Κι εἶναι σκόπιμο να θυμίζουμε ὅτι Τέχνη εἶναι μέσο ἔκφρασης στοχασμοῦ, προβληματισμοῦ, μέσο ἔκφρασης συναισθημάτων και ὄργανο Παιδείας με το πιο περιεκτικό νόημα. Ενδεικτικά θυμίζω:

- Το Θέατρο ἦταν σχολεῖο για ὄλους, γι' αὐτὸ ἡ Πόλη προσέφερε τις παραστάσεις δωρεάν.
- Στα πλαίσια της Τέχνης ἐπιστράτευσαν και τη θεϊκή μορφή της Αθηνάς να στοχαζεται ἢ να θρηνεῖ για ὅσα γίνονταν στην Αθήνα, στην Πόλη της (Αθηνά στοχαζομένη ἢ θρηνοῦσα, ἐπιτύμβια στήλη του 457 π.Χ.).
- Στα πλαίσια της Τέχνης ο κομικὸς ποιητὴς μπορεῖ να σατιρίζει, να σκώπτει, να ἐπικρίνει πρόσωπα, ομάδες, ἔργα ἢ παραλείψεις, που προκαλοῦν την κριτική του. Και δεν τον χαρακτηρίζουν αρετικό οὔτε τον ἀναθεματίζουν. Αντίθετα, τον βραβεύουν και ἐπαινοῦν την τόλμη του.
- Και με ἓνα σύμπλεγμα ἀγαμάτων, ἐκεῖνο των Τυραννοκτόνων, τοποθετημένο στο πιο πολυσύχναστο μέρος της πόλης, στην Ἀγορά, προσπαθοῦν να μεταδίδουν συνεχῶς ἓνα μήνυμα πολιτικής παιδείας, ὅτι οι υποψήφιοι τύραννοι ἀξίζουν πάντα τιμωρία ἀπὸ κάποιους τυραννοκτόνους. Η κοινωνία των ἴσων, ἐλεύθερων, δίκαιων πολιτῶν, ἐπιδοκιμάζει —κατ' ἀνάγκη— την Τυραννοκτονία.

δ'. Ιδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη ἡ μεταφυσική θεωρία των Αρχαίων: πλούσια μυθολογία για την ἐρμηνεία του κόσμου και ἐξίσου πλούσια θρησκεία-θεολογία για την οργάνωση της ζωῆς και κοινωνίας. Ἀλλὰ και ἐλεύθερος ο στοχασμὸς των ἀνθρώπων. Και ανοιχτὸς ο διάλογος, με ἐξάιρεση μόνη τους Νόμους του Πλάτωνα, που ἀπηχοῦν ἀριστοκρατική ἀντίληψη στατικότητας της κοινωνίας και της σκέψης¹⁴.

Ειδικότερα:

- Αὐτοὶ που εἶχαν πλούσια θρησκεία ἀρχισαν ἀπὸ τον 6ο αἰῶνα π.Χ. με ἐλευθερία σκέψης και ἔκφρασης να ἀμφισβητοῦν πολλές πτυχές και παραδοχές της, χωρὶς να προκα-

λούνται συγκρούσεις αιρετικών - ορθοδόξων. Λογουχάρη, ο Ηράκλειτος έγραψε: «Κόσμον τόνδε ούτε τις θεών εποίησεν ούτε ανθρώπων»¹⁵. Και ο Αναξιμανδρος έγραψε: «Εξ αλλοειδών ζώων το πρώτον εγεννήθη ο άνθρωπος [...] (διότι) πολυχρονίου δείται τιθνήσεως» (Πρέπει να γεννήθηκε αρχικά από κάποιο άλλο είδος ζώου ο άνθρωπος [...] γιατί χρειάζεται πολύ καιρό φροντίδα στην κούνια του, την τιθήνη). Ποιος τον φρόντισε ως τότε; Κάποιο άλλο ζώο από το οποίο προήλθε ο άνθρωπος. Ο λόγος εκτοπίζει το μύθο ή απλώς τον αμφισβητεί¹⁶.

- Άλλοι αναζητήθηκαν πώς γεννήθηκε η έννοια της θεότητας στην ψυχή των ανθρώπων. Ο Αναξιμένης διατύπωσε την πιο ανθρωποκεντρική εκδοχή που εκφράζει ουσιαστικά τους ανθρώπους όλων των εποχών: «οι άνθρωποι έπλασαν τους θεούς τους κατ' εικόνα και ομοίωσή τους»¹⁷.

- Άλλοι αναζήτησαν τα κίνητρα αυτής της θεοπλασίας: θεοποίησαν οι άνθρωποι τις φυσικές δυνάμεις που φοβούνταν ή που ήθελαν να τις ευχαριστήσουν για την ευεργεσία που προσφέρουν στον άνθρωπο. Λογουχάρη:

— Ο Δημόκριτος έγραψε: «Ένιοι θνητής φύσεως διάλυσιν ουκ ειδότες, συνειδήσει δε της εν τω βίω κακοπραγμοσύνης ψεύδεα μυθοπλαστέουσι περί του μετά την τελευταίην βίου»¹⁸.

— Και ο σοφιστής Πρόδικος: «φθίν ήλιον και σελήνην και ποταμούς και κρήνας και καθόλου (γενικά) πάντα τα ωφελούντα τον βίον ημών οι παλαιοί θεούς ενόμισαν (είναι) διά την απ' αυτών ωφέλειαν»¹⁹.

— Ο Κριτίας, ο σοφιστής-πολιτικός, είδε πρόθεση εκμετάλλευσης στον πρώτο θεοποιό/εκμεταλλευτή της έννοιας θεού παντελόπη και τιμωρού. Έγραψε με κινισμό και ειλικρίνεια:

«Ην ποτέ χρόνος ότε άτακτος ην βίος ανθρώπων [...] ηδίκουν αλλήλους [...] (Τότε) πυκνός τις και σοφός ανήρ το θεϊον εισηγήσατο, ίνα εΐη τι δείμα τοις κακοίς»²⁰.

Σχετικά με τη θέση της θρησκείας στην κοινωνία επικράτησε ελευθερία σκέψης και λόγου. Δεν υπήρχε τότε ένα ιερατείο που να διεκδικεί δογματική ορθοδοξία και να πιέζει συνειδήσεις ή να καταδικάζει κάποιους ως αιρετικούς.

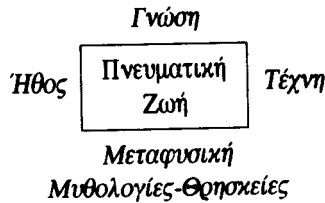
Κάποια στιγμή όμως ενόχλησε ο σκεπτικισμός του Πρωταγόρα, που έγραψε την ευγενέστερη —όσο εγώ γνωρίζω— άποψη: «περί θεών ουκ έχω ειδέναι, ούτε ότι εισίν ούτε ότι ουκ εισίν ούτε όποιοι τινές ιδέαν [...]»²¹.

Η δίωξη —ύστερα από λίγα χρόνια— του Σωκράτη δεν είναι βέβαιο ότι έκριβε κίνητρα θρησκευτικά («ότι καινά δαιμόνια εισάγει»). Πιο πιθανά θεωρούνται τα πολιτικά-ιδεολογικά κίνητρα («ότι τους νέους διαφθείρει») γιατί πάρα πολλούς εξόργιζε με την καταλυτική της αλαζονείας κριτική του²².

Όσο για τις θρυλούμενες διώξεις του Αναξαγόρα (περί το 430 π.Χ.) και του Πρωταγόρα (περί το 410 π.Χ.), φαίνεται ότι δεν ανταποκρίνονται στην ιστορική αλήθεια, όπως υποστηρίζει με πειστικά, νομίζω, επιχειρήματα ο I. F. Stone²³.

Από τη συνοπτική αυτή διαδρομή στην εποχή διαμόρφωσης του Ελληνικού Πολιτισμού, μπορούμε να προχωρήσουμε σε ένα σχηματικό διάγραμμα, όπου οι διάφορες εκφάνσεις της πνευματικής δραστηριότητας παρουσιάζουν ανεξάρτητη πορεία και όλες υπηρετούν τον άνθρωπο και τις ιδιαίτερες κλίσεις του.

Κατευθύνσεις και όρια της Πνευματικής ζωής του Ανθρώπου

Β'. Πνευματική Φυσιογνωμία του Χριστιανισμού

Ο χριστιανισμός στο ξεκίνημά του είναι μόνο θρησκεία. Οι οπαδοί του είναι πιστοί, οι εκφραστές του προβάλλουν την πίστη. Η πίστη (στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης) είναι αποδοχή μιας θρησκείας που υπόσχεται στους πιστούς της σωτηρία. Για χάρη αυτής της προσδοκίας είναι ψυχική ανάγκη για το Χριστιανό να αποστρέφεται οποιαδήποτε αμφιβολία ή αμφισβήτηση λογική της πίστης του. Κατά συνέπεια, είναι ο Χριστιανός εκ προοιμίου αντίδικος προς έναν πολιτισμό που είχε σημαία του το λόγο. Κι αν ακόμη χρησιμοποιήσει τη γλώσσα την Ελληνική, ο Χριστιανός δίνει στις λέξεις περιεχόμενο που δεν ενοχλεί την πίστη του. Και όλες οι άλλες πνευματικές δραστηριότητες υπακούουν ή υπηρετούν την πίστη. Για τον πιστό η Τέχνη υπάρχει μόνο στην υπηρεσία της Πίστης του (είναι τέχνη εκκλησιαστική). Η Ηθική απορρέει από την Πίστη του, είναι υπόδειξη του Θεού του. Η Γνώση ή και Επιστήμη, η έρευνα, δεν μπορεί να προχωρήσει σε κατευθύνσεις που τυχόν κλονίζουν την πίστη. Και ο λόγος έχει λόγο ύπαρξης μόνο αν ενισχύει την Πίστη, δεν έχει δικαίωμα να την αμφισβητήσει. Και οι αρετές του Πιστού απορρέουν από το περιεχόμενο της Θρησκείας του, σχετίζονται όλες με το Θεό του (πίστις, ελπίς, αγάπη)²⁴.

Όταν ο χριστιανισμός γίνεται αποδεκτός από το Ρωμαϊκό Κράτος (αρχές 4ου αιώνα μ.Χ.) και κερδίζει τη θέση επίσημης θρησκείας του Κράτους (προς το τέλος του 4ου αιώνα), οι πιστοί δεν έχουν νοοτροπία διαλόγου προς τον αρχαίο πολιτισμό, αλλά βούληση απόλυτης επικράτησης, πρώτο, γιατί ως τότε αυτοί ήταν διωκόμενοι²⁵ και, δεύτερο, γιατί πιστεύουν ότι αυτοί μόνο βαδίζουν την οδό σωτηρίας²⁶. Και όλοι οι άλλοι είναι στην οδό της πλάνης.

α'. Η πρώτη στάση των Χριστιανών έναντι αυτού του ελληνικού πολιτισμού είναι η σύγκρουση και καταστροφή του με στόχο τη σωτηρία των ανθρώπων. Τα συμπτώματα αφθονούν.

1. «Μετά την επίσκεψη του Ιουλιανού, (του τελευταίου ειδωλολάτρη αυτοκράτορα) στην Αντιόχεια, οι Χριστιανοί της πόλης έβαλαν φωτιά στο ναό που είχε επισκεφθεί»²⁷.

2. Από το Θεοδοσιανό Κώδικα, διάταγμα περί της ορθής πίστης (380 μ.Χ.) «[...] Επιπλέον, δεν επιτρέπουμε (στους μη οπαδούς της ορθής πίστης) να συγκεντρώνονται στους ιερούς χώρους των Εκκλησιών [...] Εκτός από τη Θεία δίκη για τις πλάνες τους θα υφίστανται και τις δικές μας διώξεις»²⁸.

3. Καταστροφές εθνικών ναών από τους Χριστιανούς: «Οι μαυροφορεμένοι αυτοί καλόγεροι που καταβροχθίζουν περισσότερα και από τους ελέφαντες και προκαλούν δυστυχίες με το πλήθος των ανομημάτων τους [...] ορμούν με μανία στους ιερούς ναούς [...] δολοφονούνται επιτόπου όσοι από τους ιερείς (της αρχαίας θρησκείας) τολμούν να αντιδράσουν [...] Ξεχύνονται σαν χείμαρρος λεηλατώντας όσα ιερά έχουν απομείνει στην ύπαιθρο και, αν κάποιου συναντήσουν ιερείς (εθνικούς), τους τυφλώνουν και τους αφήνουν αβοήθητους»²⁹.

4. Δεν έλειψαν πράξεις βίας κατά συγκεκριμένων προσώπων που εξέφραζαν τον ελληνικό πολιτισμό στο χώρο της επιστήμης. Χαρακτηριστική η περίπτωση θανάτωσης της Υπατίας, διαπρεπούς μαθηματικού. «Εστράφησαν οι Χριστιανοί (του επισκόπου Κυρίλλου) και κατά της ονομαστής φιλοσόφου Υπατίας, κόρης του μαθηματικού Θέωνος [...] Ο φόνος της προκάλεσε δυσφορία και εις την Κυβέρνησιν [...] αλλά οι φονείς δεν τιμωρήθησαν — εκρύβησαν ίσως με την συνδρομήν (άλλων) Χριστιανών [...]»³⁰.

5. Η δίωξη κατά της αρχαίας θρησκείας (των Ελλήνων) και γενικότερα της αρχαίας σκέψης θα πάρει θεσμικό (νομοθετημένο) χαρακτήρα τις μέρες του Ιουστινιανού, όταν πια θα έχει εδραιωθεί η Ορθοδοξία ως κρατική θρησκεία.

«Εις την Νεαράν 132 γράφει ο Ιουστινιανός: “Πρώτον είναι και μέγιστον αγαθόν πάσιν ανθρώποις πιστεύομεν την της αληθούς και αμωμήτου των Χριστιανών Πίστεως ορθήν ομολογίαν” [...] Σύμφωνα προς την πεποίθησίν του [...] υπερασπίζων την Ορθοδοξίαν κατεπολέμησε τους εθνικούς (τον Ελληνισμό) οικονομικώς (μέχρι δημεύσεις περιουσιών) [...] τα αρχαία ιερά εκλείσθησαν διά παντός». Γράφει σχετικά ο Διον. Ζακυθινός: «Οι διωγμοί εναντίον των υπολειμμάτων των αρχαίων θρησκειών έπληξαν τους εθνικούς [...] Διά νομοθετικών μέτρων απώλεσαν ούτοι το δικαίωμα του κληρονομείν και του παραπέμπειν τα αγαθά των διά δωρεάς ή διαθήκης εις πρόσωπα ξένα προς την χριστιανικήν θρησκείαν, το δικαίωμα του μαρτυρείν ενώπιον δικαστηρίων κατά Χριστιανών, το δικαίωμα του συνάπτειν δικαιοπραξίας. Είναι αυτονόητον ότι απεκλείσθησαν των δημοσίων υπηρεσιών»³¹.

Ανάλογες πληροφορίες έχει καταχωρίσει ένας ιερωμένος γράφωντας *Εκκλησιαστική Ιστορία*.

«Ο Ιουστινιανός διέταξεν [...]»:

Να μην προσλαμβάνονται ως κρατικοί λειτουργοί οι Εθνικοί.

Να μη μισθοδοτούνται από το Κράτος.

Να δημεύεται η περιουσία τους.

Να τιμωρούνται και με θάνατο όσοι δεν ασπάζονταν την Ορθοδοξία³².

6. Παράλληλα αντιμετώπιστηκαν με ζήλο και αγριότητα οι ενδοχριστιανικές έριδες, ωστόσο να αποκραυγαλωθεί το νόημα της *Ορθής Δόξας* (της ορθής γνώμης) της Ορθοδοξίας και να μετουσιωθεί ο αρχικός επαναστατικός Χριστιανισμός σε Εκκλησία Ορθόδοξη και Κρατική με χαρακτήρα ακίνητης συντήρησης. Για τις ενδοχριστιανικές έριδες δεν μπορούμε εμείς εδώ να κάνουμε πιο αναλυτική παρουσίαση. Σημειώνουμε μόνο κάποιες πληροφορίες:

- Η Ορθοδοξία αναγορεύτηκε σε κρατική θρησκεία πρώτη φορά το 391-92 (επί Θεοδοσίου Α΄).

- Ο ανικανοποίητος από την επίσημη κρατική εκδοχή θρησκείας λαός των απλών Χριστιανών αρχίζει να στρέφεται προς τις αιρέσεις (την «κακοδοξία», κατά τους επικριτές του).

- Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μας πληροφορεί ότι «ούτε τα αγριότερα θηρία είναι τόσο εχθρικά προς τον άνθρωπο όσο οι αντιμαχόμενοι Χριστιανοί μεταξύ τους (ορθόδοξοι-αιρετικοί)»³³.
- Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός (330-390) τρέμει τους όχλους των αιρετικών και εναποθέτει τις ελπίδες του... στο στρατό, για να συνετιστεί ο λαός.
- Το 392 (έτος αναγόρευσης της Ορθοδοξίας) οι αιρετικοί τίθενται εκτός νόμου (όπως στην εποχή μας τα επαναστατικά κόμματα).
- Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Θεοδοσιανό Κώδικα (των αρχών του 5ου αιώνα, 438 μ.Χ.) υπάρχουν 61 νόμοι ενάντια στους αιρετικούς χριστιανούς και 13 ενάντια στους Εθνικούς (θεωρούμενους ειδωλολάτρες).
- Με νόμο αυστηρότατο του 468 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Λέων Α΄ επιτρέπει τη σταδιοδρομία σε κρατικά αξιώματα μόνο σε ορθόδοξους³⁴.
- Και συμπεραίνει ο ιστορικός Τηλέμαχος Λουγγής ως προς την ουσία της «επιχράτησης» του Χριστιανισμού ως κρατικής θρησκείας στη σ. 34 του βιβλίου που μνημονεύουμε στην προηγούμενη σημείωση: «Η επιβολή της Ορθοδοξίας (από 392 και ως τις μέρες του Ιουστινιανού) σήμαινε αποφυγή της ταύτισης της νίκης του Χριστιανισμού με τους πόθους των λαϊκών μαζών, οι οποίες στο εξής έχουν μια τάση να προσεγγίσουν τους μοναχούς της επαρχίας».

Βέβαια ο Χριστιανισμός γεννήθηκε και εξαπλώθηκε σε γεωγραφικό χώρο όπου οι ελληνόφωνοι ήταν πολλοί. Και οι κήρυκες της νέας θρησκείας, που υποσχόταν στους πιστούς σωτηρία, μιλούσαν ελληνικά, μερικοί είχαν παιδεία ελληνική αξιοπρόσεκτη.

Εύλογο ήταν να επιδιώξουν:

Εναρμόνιση του εννοιολογικού συστήματος της νέας θρησκείας με εκείνο της αρχαίας σοφίας. [Μπορεί κανείς αυτό να το μελετήσει σε γραπτά θεολογικά]³⁵.

Κυριότατα προσπάθησαν να αξιοποιήσουν —αν ήταν χρήσιμο γι' αυτούς— το περιεχόμενο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Και το έπραξαν αλλά με το δικό τους κριτήριο, το οποίο, όσο ευγενικά κι αν το περιγράψει κανείς, λειτούργησε ως μία μορφή εύλογης επιλογής και μονόπλευρης αυτολογοκρισίας.

Με περισσή σαφήνεια και παραστατικότητα έγραψε ο Μ. Βασίλειος στο πιο χαρακτηριστικό κείμενο αυτής της περιόδου, το: *Πώς αν ωφελούντο παίδες τοις ελληνικοίς γράμμασιν*. Χωρίς καμιά προκατάληψη (πίστης ή απιστίας) διαβάστε τη μετάβαση από την πρώτη παράγραφο του βιβλίου στη δεύτερη. Ο άγιος συγγραφέας γράφει με ειλικρίνεια: εμείς υπηρετούμε την πίστη μας, από την αρχαία γραμματεία παίρνουμε ό,τι μας εξυπηρετεί, το υπόλοιπο το αποβάλλουμε, όπως ακριβώς από το ρόδο παίρνουμε την ομορφιά του, αφού απομακρύνουμε τα αγκάθια του³⁶.

Εισάγει κριτήριο λογοκρισίας-επιλογής.

Το πόσο οι Χριστιανοί ήταν άτεγκτοι απέναντι σε όσους είχαν άποψη για κάποιο θέμα διαφορετική, φαίνεται στον τρόπο που αντιμετώπιζαν οποιαδήποτε διαφορετική γνώμη ακόμα και μέσα στο δικό τους περιβάλλον. Από πολύ νωρίς παρεμβάλλον στις δικές τους εσωτερικές διενέξεις το *ανάθεμα* ή τον *αφορεσμό*³⁷.

Αυτά ως προς τα δογματικά ζητήματα. Οι άλλοι τομείς του πολιτισμού ή υπηρετούν την

Πίστη ή θεραπεύονται περιστασιακά. Λογυχάρι, η Αρχιτεκτονική υπηρετεί κυρίως τη ναοδομία (χώρο λατρείας), η Ζωγραφική επιβιώνει κυρίως ως αγιογραφία. Αλλά η Γλυπτική παραμερίζεται, γιατί δεν ευνοείται από τη δογματική περί θεού αντίληψη της νέας Πίστης. Η Φιλοσοφία γίνεται ancilla Theologiae (θεραπευαίδα της Θεολογίας) σε Ανατολή και Δύση. Η Μικροτεχνία εύλογα στρέφεται σε μικροαντικείμενα πίστης και λατρείας χριστιανικής.

Παράλληλα όμως η ελληνική γλώσσα γίνεται επίσημη για το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος, αλλά με κριτήρια πολιτικά. Γράφει στο Προοίμιο ειδικής Νεαράς (νέου αυτοκρατορικού Διατάγματος) ο Ιουστινιανός: «Ου τη πατρίω γλώττη (όχι πια στη λατινική) τον νόμον ξυνεγράψαμεν, αλλά τη κοινή τε και ελλάδι, ώστε γνώριμον είναι τοις υπηκόοις»³⁸. Εγκαταλείπει τη Λατινική υπέρ της Ελληνικής, γιατί αυτήν ομιλούν οι υπήκοοί του. Ο ίδιος με κριτήρια και κίνητρα χριστιανικά, ορθόδοξα, απαγορεύει τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας και καταδιώκει όποιους δεν ήταν πρόθυμοι να ασπαστούν τη Χριστιανική Ορθοδοξία³⁹. Η Ορθοδοξία επιβάλλεται ως κρατική θρησκεία με βιασμό συνειδήσεων. Η Πίστη εγκλείει τόση αφοσίωση των ανθρώπων σε ό,τι πιστεύουν, ώστε δε διακρίνει δικαίωμα ελευθερίας σκέψης - συνείδησης στο συνάνθρωπο⁴⁰.

Η Πίστη, σωτήρια για τον πιστό, παράγει συνήθως αισθήματα συμπάθειας για τους ομόπιστους (γιατί ενισχύουν την πίστη και την προσδοκία σωτηρίας), αισθήματα αντίπαθειας για κείνους που προεβέβουν άλλο δόγμα (γιατί κλονίζουν την προσδοκία σωτηρίας). Γι' αυτό παράγει συχνά εντάσεις (μισαλλοδοξία) η Πίστη, ακόμα και ανάμεσα στους οπαδούς του ίδιου δόγματος, αν συμβεί να αναφύει κάποια μικροδιαφορά δογματική. Το φαινόμενο αυτό παρατηρήσαμε κιόλας στις σχέσεις των Χριστιανών κατά τον 5ο και 6ο αιώνα. Ανάλογες προστριβές σημειώθηκαν τον καιρό της Εικονομαχίας ανάμεσα σε Χριστιανούς. Και οι προστριβές είχαν συνέπεια την αποδυνάμωση του Κράτους

Αξίζει, νομίζω, εδώ να παραθέσουμε και μερικές κρίσεις ορθοδόξων Χριστιανών για την ελληνική παιδεία, ώστε να έχετε συγκεκριμένα δείγματα ψυχικής ευγένειας των πιστών για άλλους που έχουν άλλες πεποιθήσεις, που έχουν μάλιστα ζήσει σε προγενέστερους καιρούς και, κατά συνέπεια, δεν μπορούν πια να αποτελέσουν αντίπαλη δύναμη, να εκφράσουν αντίθετη γνώμη, να ανταποδώσουν την «καλοσύνη».

Ο Μέγας Αθανάσιος, γνώστης βαθύς της Ελληνικής Γραμματείας, έγραψε Λόγον κατά Ελλήνων, για να καταπολεμήσει τους «διαβάλλοντες Έλληνες» (Migne, *Patrologia Graeca*, vol. 25 σ. 4). Επικρίνει τη γλυπτική τέχνη και καταλήγει δογματικά: «Επίνοια ειδώλων αρχή πορνείας» (Migne, ό.π., σ. 20). Έκφραση χριστιανικής πίστης ή ευπρέπεια λόγου;

Και σε μεταγενέστερους καιρούς άλλη ευπρεπής χριστιανική κρίση για την ελληνική σοφία από τον Νικήτα Στιβάτο: «Οι τιθηνούμενοι επί κοτίνω σοφίας Ελλήνων κοπρίαν αγνωσίας περιεβάλλοντο» (Εκατοντάς, 158, *Patrologia Graeca*, 120. 877 B.C.)⁴¹.

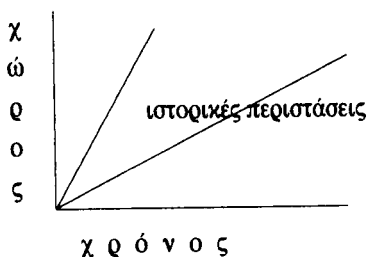
Οξύτερη μορφή πήρε η διένεξη μεταξύ Ενωτικών και Ανθενωτικών τον καιρό που κινδύνευε η ύπαρξη του Βυζαντινού Κράτους (παραμονές της Πτώσης της Πόλης). Οι ενωτικοί προσδοκούσαν ότι, αν προωθούσαν Ένωση με τους Δυτικούς αδελφούς Χριστιανούς, θα μπορούσαν να δουν από και βοήθεια κατά των Τούρκων. Οι Ανθενωτικοί θεωρούσαν πως οι διαφορές με τη Δυτική Χριστιανοσύνη ήταν τόσο ουσιαστικές και ο κίνδυνος να δεχτούν αλλοίωση της πίστης τους τόσο μεγάλος, ώστε έφτασαν στο σημείο να αποδεχτούν ότι «κρείττοτερόν εστίν ιδείν εν μέση τη πόλει φαυλόλιον ανεμίζον τουρκικόν ή καλύπτραν λατινικήν»⁴².

Αυτή τη συνειδησιακή αλλοίωση, που προκλήθηκε από το δίλημμα Ένωση (με προσδοκία βοήθειας) - μη Ένωση (με βεβαιότητα υποταγής στους Τούρκους), μπορούμε να διακρίνουμε στα λόγια ενός πρωταγωνιστή εκείνης της περιόδου. Ο Γεώργιος Σχολάριος (μετέπειτα Πατριάρχης Γεννάδιος κατά παραχώρηση του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή) έγραψε περί το 1440: «ει τις έφοιτό με τις εγώ εμί, Έλληνων την φωνήν, ουκ αν ποτέ φαίην Έλλην είναι»⁴³. Και διευκρινίζει παρακάτω: Εγώ είμαι Χριστιανός. Εύλογο ότι αυτής της νοοτροπίας άτομο αναζήτησε ο κατακτητής για να το τοποθετήσει στη θέση του Πατριάρχη των Χριστιανών γκισούρηδων με μια σαφέστατη συμφωνία:

Οι γκισούρηδες διατηρούσαν το δικαίωμα να θρησκευονται με τον τρόπο τους, αρκεί να έμεναν ευπειθείς αναγνωρίζοντας «την κραταιάν βασιλείαν του Σουλτάνου» και να πλήρωναν τους φόρους που αυτός απαιτούσε. Και ο Πατριάρχης με τους λοιπούς αξιωματούχους του διατηρούσαν το αξίωμά τους και τις προεπόμενες τιμές με έναν όρο: να φροντίζουν ώστε το ποίμνιο να αποδέχεται ειρηνικά την εξουσία του Σουλτάνου⁴⁴.

Κατά τους αιώνες που ακολούθησαν διαμορφώθηκε ένας *modus vivendi* (= τρόπος συμβίωσης, συνύπαρξης) που εξυπηρετούσε:

- Τον κατακτητή, αφού οι αξιωματούχοι της Εκκλησίας, ιδιαίτερα οι ανώτεροι, τηρούσαν τη συμφωνία, για να προστατεύσουν έτσι το ποίμνιό τους από πράξεις βίας της εξουσίας.
- Το χριστιανικό δόγμα, που ο κατακτητής δεν το ενοχλούσε όσο εισέπραττε φόρους από ευπειθείς ή φοβισμένους υπηκόους
- Τους αξιωματούχους της Εκκλησίας, εφόσον έσωζαν το ποίμνιό τους και το αξίωμά τους και την πίστη τους. (Τι από αυτά βάρυνε περισσότερο στις συνειδήσεις και στις επιμέρους αποφάσεις δεν μπορεί κανείς να αποφανθεί). Όταν υπάρχουν συγκεκριμένες πράξεις είναι εύλογο να κρίνονται μέσα στις συγκεκριμένες περιστάσεις σύμφωνα με το σχηματικό τούτο διάγραμμα.

Τους ραγιάδες, που μπορούσαν να επιβιώσουν κάτω από τον ξενικό ζυγό και να διατηρήσουν την ελληνικότητά τους (τη γλώσσα τους και την ιστορική μνήμη τους) και τη χριστιανική πίστη τους και κάποιο βαθμό αυτοσεβασμού, αν αποδέχονταν ότι όλη αυτή η κατάσταση ξενικού ζυγού «ήταν θέλημα Θεού». Και υπήρχε και η ελπίδα «πάλι με χρόνια με καιρούς πάλι δικά μας να 'ναι». Έτσι ο χριστιανικός ναός έγινε στέγη «προστασίας» και ελπίδας, ελληνικότητας και χριστιανικής πίστης για τους ραγιάδες, για χρόνους μακρούς, όσο η ισορροπία των αδυναμιών άφηνε να επιβιώνει αυτή η ασαφής ισορροπία δυνάμεων.

Μέσα σε αυτή την περίοδο συντελέστησαν και οι ακόλουθες εξελίξεις:

- Ο χριστιανικός ναός δέχτηκε στο Νάρθηκά του (χώρο των κατηχομένων) αρχαίους «σοφούς» (Σωκράτη, Πλάτωνα, Αριστοτέλη)⁴⁵.

- Ο ολιγογράμματος —σοφός μεταξύ αγραμμάτων— ιεραμένος ανέλαβε να προσφέρει υπηρεσία παιδείας στην κοινωνία των ραγιάδων, με αγάπη κοινωνική, πατριωτική και θρησκευτική, νομίζω. Το παιδευτικό αγαθό που μπορούσε να προσφέρει ήταν μονόπλευρο (συνήθως Οκτώηχι...) αλλά πολύτιμο για την ώρα εκείνη. Και συνοδεύονταν από *λόγια παραμυθίας και ελπίδας*. Η Ορθοδοξία ως θεσμός πρόσφερε και υπηρεσία συντήρησης του Ελληνισμού τότε, παρ' όλα τα αμαρτήματα που σημειώνονταν κυρίως στην κορυφή της ιεραρχίας, όπως συνέβη και με την παράλληλη κοσμική ιεραρχία Προκρίτων-Φαναριωτών.

Αλλά από τις αρχές και κυρίως από τα μέσα του 18ου αιώνα, με τη βοήθεια, προτροπή και πρωτοβουλία του Ελληνισμού των παροικιών, επικρατούν άλλες τάσεις σε ποικίλους τομείς και διάφορα επίπεδα:

α'. Οι εμποροναυτικοί κύκλοι χρειάζονται και ευνοούν για τους νέους παιδεία με στοιχία οικονομίας-καταστιχογραφίας⁴⁶.

β'. Οι σπουδασμένοι στις παροικίες ως δάσκαλοι φέρνουν τις νέες επιστήμες: φυσική, χημεία. «Μετακένωση παιδείας» αποκάλυψε την εξέλιξη αυτή ο Κοραΐς.

γ'. Φέρνουν και καινούριες ιδέες για την κοινωνία, νέες φιλοσοφικές αντιλήψεις.

δ'. Η αφυπνιζόμενη *εθνική συνείδηση* των ραγιάδων νιώθει να ενισχύεται περισσότερο με την *πολιτισμική κληρονομιά των αρχαίων προγόνων*⁴⁷ παρά με τη χριστιανική κληρονομιά που: πρώτο, δεν ήταν ελληνικό δημιούργημα και, δεύτερο, είχε επιβληθεί από την αυτοκρατορική εξουσία⁴⁸.

ε'. Επιπλέον, πολλοί από αυτούς, κινούμενοι από ποικίλα κίνητρα και κάνοντας ποικίλες εκτιμήσεις, προκρίνουν *γλώσσα δημώδη* για τις συγγραφές και τη διδασκαλία τους⁴⁹.

Η ηγεσία της Εκκλησίας μπροστά στη νέα πραγματικότητα ένωσε φαίνεται βαθύ κλονισμό, για τον πρόσθετο λόγο ότι οι *νέες ιδέες* των Διαφωτιστών έφεραν και *αμφισβήτηση της Πίστης*. Και αντέδρασε με το γνώριμο βίαιο τρόπο των *αναθεμάτων, των αφορισμών, της γλωσσικής απρέπειας*.

Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος αντίδρασης του Πατριαρχείου με τα εξής περιστατικά:

α'. Αντιμετώπιση του Ρήγα Φεραίου:

Είναι γνωστό ότι ο Ρήγας πρώτος δοκίμασε και ιδεολογικά να προετοιμάσει και στρατιωτικά να οργανώσει απελευθερωτική επανάσταση. Απέτυχε. Και είχε μαρτυρικό τέλος (1798). Από την πλευρά του Πατριαρχείου καταδικάστηκε ο Πρωτομάρτυρας με ένα έργο-κήρυγμα εθελοδοουλίας: την *Πατρική Διδασκαλία*. Κατά το συγγραφέα της «πρέπει να θαυμάσωμεν την άπειρον του Θεού προς ημάς αγάπην. Ήγειρε την ισχυράν βασιλείαν των Οθωμανών αντί της των Ρωμαίων βασιλείας, η οποία είχε αρχίσει να χωλαίνει εις τα της ορθοδόξου πίστεως φρονήματα [...] να παιδεύη ενίοτε τους Χριστιανούς και τους παρεκτρεπομένους, διά να έχουν πάντοτε τον φόβον του Θεού [...]»⁵⁰.

Μαστίγιο για το συγγραφέα αυτόν της εθελοδοουλίας (από τους κύκλους του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως προερχόμενον) αποτελεί το έργο-απάντηση του Αδαμάντιου Κοραή, *Αδελφική Διδασκαλία*, κήρυγμα ελευθερίας και πατριωτισμού.

β'. Πιο εκφραστικό, αυτόχρημα ανθελληνικό, πνεύμα διακρίνουμε στις ακόλουθες δύο κινήσεις του Πατριαρχείου κατά το 1819 και 1821, κατά την τελευταία πατριαρχία του Γρηγορίου Ε΄:

✓ Με Εγκύκλιο του 1819 ο Παναγιώτατος καταδικάζει:

1. Όσους ασχολούνταν με φυσικομαθηματικές επιστήμες («κύβους και κυβοκύβους και δίνας και δυνάμεις...»).
2. Όσους προτιμούσαν για την ονοματοθεσία των παιδιών τους ονόματα αρχαία.
3. Όσους θεωρούσαν πιο σωστό να χρησιμοποιούν γλώσσα δημώδη (αντί της αρχαίας και εκκλησιαστικής).

Και έκλεινε την ποιμαντορική Εγκύκλιο με λόγους χριστιανικής αγάπης: «Να αποστρέψετε και να μισήτε αυτούς. Η δε χάρις του Θεού εἴη μετά πάντων υμῶν».

✓ Την άνοιξη του 1821, όταν άλλοι ξεκινούσαν τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης συγκαλούσε Πατριαρχική Σύνοδο με τους παρακάτω στόχους:

1. Τον έλεγχο των βιβλίων που κυκλοφορούσαν στις υπόδουλες ελληνικές περιοχές (υπό οθωμανικό ζυγό).

2. Τη σύνταξη καταλόγου μη επιτρεπομένων βιβλίων.

3. Την απαγόρευση εκείνων που προπαγάνδιζαν νέες (επαναστατικές ιδέες).

4. Τη διακοπή λειτουργίας σχολείων που εφαρμόζαν νέες μεθόδους και δίδασκαν νέες ιδέες.

Η Σύνοδος, λοιπόν, προς το τέλος του Μάρτη του 1821, κατέληξε στις ακόλουθες αποφάσεις «προστασίας» των πιστών:

- Να απαγορευτεί τη διδασκαλία φιλοσοφικών μαθημάτων
- Να διακοπεί η λειτουργία νεωτερικών σχολείων
- Να εκδιωχθούν από τη Σμύρνη ο Κων. Κούμας και ο Βενιαμίν Λέσβιος.

Έτσι ολοκληρωνόταν η προσπάθεια φωτόσβεσης της Ελληνικής Παιδείας, κατά της οποίας το Πατριαρχείο —με υπογραφή του Γρηγορίου Ε΄— είχε αρχίσει εκστρατεία με την Εγκύκλιο του 1819⁵¹.

Ο χώρος δε μας επιτρέπει να καταχωρίσουμε εδώ άλλα περιστατικά δίωξης των ελληνικών γραμμάτων με πρωτοβουλία της ορθόδοξης Εκκλησίας. Απλώς μνημονεύω:

- Συμμετοχή στη δίωξη του Θεόφιλου Καΐρη⁵².
- Συμμετοχή στη δίωξη του Αλέξ. Δελμούζου⁵³.
- Αφορισμό της Πάπισσας Ιωάννας, έργου του Ροΐδη⁵⁴.
- Αφορισμό των Μυστηρίων της Κεφαλονιάς, έργου του Α. Λασκαράτου (και του ίδιου του συγγραφέα).

Μερικά συμπεράσματα:

1. Ο χριστιανισμός ως θρησκεία-βιοθεωρία είναι αντίθετος προς τον ελληνικό ορθό λόγο.
2. Προβάλλει την Πίστη και ειδικότερα την Πίστη στην Ορθοδοξία, με την προσδοκία της σωτηρίας. Αποκρούει την έρευνα, καταδικάζει την κριτική.
3. Μοιραία παράγει νοοτροπία σύγκρουσης προς τον Ορθολογισμό. Και οδηγεί σε φανατισμό.

4. Ο φανατισμός εκδηλώθηκε και μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας, μεταξύ των μελών της, σε Δύση και Ανατολή. Και γνώρισαν συγκρούσεις ανήκουστες (και ασυμβίβαστες βέβαια προς την έννοια της αγάπης).

Μένει βέβαια μια απορία:

Δεν υπάρχουν στοιχεία σύμπλευσης Ελληνισμού-Ορθοδοξίας; Δεν μπορεί να είναι κάποιος Έλληνας και Ορθόδοξος Χριστιανός; Απάντηση:

Εντοπίσαμε περίοδο σύμπλευσης περιστασιακή στους χρόνους της δουλείας. Ο ορθόδοξος ναός έγινε στέγη ελπίδας για το δουλωμένο γένος. Μόλις το δουλωμένο γένος αναζήτησε εξωεκκλησιαστική παιδεία-ιδεολογία για να πορευτεί προς την Ελευθερία, ορθώθηκε η Ορθοδοξία ενάντια (με Εγκυκλίους, διώξεις, αναθέματα, αφορισμούς και με γλώσσα αποτροπιασμού).

Ο καλός Έλληνας μπορεί να είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και αντίστροφα, αν η παιδεία που του προσφέρουμε ως Πολιτεία και το κήρυγμα που προσφέρει η Εκκλησία εγκλείουν σεβασμό για το δικαίωμα του ανθρώπου να έχει *Ελευθερία Συνειδήσης*⁵⁵.

Της Πολιτείας τα αμαρτήματα στον τομέα Παιδείας επιχειρούμε να αναλύσουμε από άλλο βήμα. Για της Εκκλησίας το κήρυγμα νομίζω ότι κυρίως τα τελευταία χρόνια έχει καταντήσει άρνηση του δικαιώματος για *Ελευθερία Συνειδήσης* (με ξεκίνημα από το φοβερό χαρακτηρισμό για Γραικύλους⁵⁶). Ένα από τα αμαρτήματα της ηγεσίας της Εκκλησίας είναι και η παραποίηση της Ιστορίας των Ελλήνων, π.χ. η επίκληση του ιστορικά ανύπαρκτου περιστατικού με το Λάβαρο της Αγίας Λαύρας⁵⁷. Πρόσφατα προστέθηκε το συνεχιζόμενο αμάρτημα της Εκκλησίας που αρνείται στους Έλληνες το δικαίωμα να θεωρούν προσωπική υπόθεση το θρήσκευμά τους⁵⁸. Και προκαλεί *συνειδησιακό σχίσμα*, με πρόδηλο έλλειμμα αισθήματος ευθύνης έναντι του αναγκαίου για την κοινωνία μας αιτήματος κοινωνικής-συνειδησιακής συνοχής. Εμείς —απρόθυμα, αλλά κατ' ανάγκη— θα θυμίσουμε και άλλα τέτοια αμαρτήματα, για λόγους ανάσχεσης της πορείας προς το σχίσμα συνειδήσεων.

Έτσι εμφανίζεται η ηγεσία της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα: ανευλαφής προς την ιστορική αλήθεια και προς τη Φιλοσοφία.

Από την πλευρά μου δηλώνω ότι, όταν παρακολουθώ ένα πρόσωπο γελαστό να μου απευθύνει κήρυγμα στο όνομα του Εσταυρωμένου κοιβαλώντας χρυσούς σταυρούς στον προκοίλιο χώρο και προφέροντας λόγους υβριστικούς ή ανευλαβείς, αναρωτιέμαι: αγωνίζεται για τη σωτηρία της ψυχής μου στον ουρανό ή για την υποδούλωση της σκέψης μου και της βούλησής μου εδώ στη Γη;

Και απαντώ με δυο ευχές για το καλό του:

Να έχει το θάρρος να ζητήσει δημόσια συγγνώμη —η μετάνοια είναι αρετή για γενναίους— και να αρχίσει να φιλοσοφεί, ωστόσο κατανοήσει του Ζήνωνα το φιλοσοφικό λόγο: «Νυν ευπλόηκα ότε νεναικάγηκα» (τώρα πλέω σωστά, αφού δοκίμασα το ναυάγιο που προκάλεσα)⁵⁹. Ίσως ωρμάσει πολιτισμικά⁶⁰ για να μπορεί να αφθώνει λόγο πολιτισμικά ώριμο, αφού μάλιστα είναι άτομο μάλλον με πολυμάθεια και ευγλωττία.

Επιμύθιο Παραμυθίας: Ασυμβατότητα Θρησκείας και Ορθολογισμού εγγενής

Ανεξάρτητα από τις ιστορικές περιστάσεις και τις ανθρώπινες αρετές ή αδυναμίες, που μπορεί να επηρεάσαν την πορεία ενός ορθολογισμού (του Ελληνισμού) και μιας θρησκείας, του Χριστιανισμού, νομίζω αναγκαίο συμπλήρωμα το να συνοψίσουμε την εγγενή ασυμβατότητά τους ως προς τη νοοτροπία, από την οποία παράγονται και την οποία αναπαράγουν έπειτα στους συνεχιστές ή στους πιστούς.

Συγκεκριμένα:

α'. Αναζήτηση της γνώσης του προσιτού και ερμηνεύσιμου κόσμου είναι ανάγκη φυσιολογική, όπως και η απορία για ό,τι είναι πέρα από τα φυσικά όρια του ανθρώπου. Η πρώτη (αναζήτηση) παράγει γνώση διά του ορθού λόγου, την *Επιστήμη*, η δεύτερη τάση διά της πίστης παράγει *Μυθολογία* ή *Θρησκεία*.

β'. Κύριο γνώρισμα του επιστημονικού λόγου ή της ορθολογικής νοοτροπίας είναι η παραδοχή ότι η επιτυγχανόμενη κάθε φορά γνώση είναι πιθανό να αποδειχθεί στο μέλλον ότι ήταν σταθμός προς την αλήθεια. Και όποιος αποκαλύπτει κάθε φορά την ατέλεια του πρώτου σταθμού και την ανάγκη μετακίνησης προς τον επόμενο, εκείνος θαυμάζεται και επαινείται από τους συνοδοιπόρους του. Ενώ στο χώρο της οργανωμένης δογματικά και θεομικά θρησκείας οι πιστοί επαινούνται, αν φυλάσσουν απαράλλακτες τις ιερές παραδόσεις, και θεωρούνται *αιρετικοί* όποιοι προτείνουν νέες ερμηνείες, νέα δόγματα ή διατυπώνουν κάποια αμφιβολία.

γ'. Η διαφορά νοοτροπίας ανάμεσα στον ορθολογισμό και την πίστη σε μια θρησκεία διαφαίνεται στην *αρετολογία* που προτείνουν αντίστοιχα ή αποδέχονται. Οι εκφραστές του ελληνικού ορθολογισμού θεώρησαν *αρετές*: σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη. Οι Χριστιανοί αποδέχθηκαν πίστη, ελπίδα, αγάπη ως *αρετές* του πιστού. Οι πρώτες είναι όλες ιδιότητες του ανθρώπου και αποτελεί *ευθύνη του ανθρώπου* η πραγμάτωσή τους. Οι επόμενες υποδηλώνουν ή πιστεύεται ότι εξασφαλίζουν προστασία και ανταμοιβή από το Θεό. Απόλυτα σεβαστό δικαίωμα του πιστού, αν μάλιστα έτσι αισθάνεται ψυχική γαλήνη, προσδοκά σωτηρία.

δ'. Προκειμένου όμως για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, η *νοοτροπία του ορθολογισμού* (και η συναφής *αρετολογία*) εγείρει μόνιμα το αίτημα για *Ελευθερία Συνείδησης* (ως δυνατότητα, δικαίωμα και ευθύνη έναντι των συνανθρώπων), ενώ ο πιστός επαφίεται για τα ζητήματα αυτά στην παρουσία του Θεού και την εκ μέρους του προστασία (σεβαστό δικαίωμά του).

Οι δυο νοοτροπίες —ασύμβατες κατ' αρχήν— δεν είναι ασυμβίβαστες στη ζωή των ανθρώπων. Αρκεί να υπάρχει *αμοιβαίος σεβασμός* για το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να επιλέγει το δρόμο του με ευθύνη του. Η ειρηνική συνύπαρξη διαταράχθηκε μόνο σε περιόδους όταν με κίνητρα πολιτικά ή θρησκευτικά κάποια μερίδα της κοινωνίας θεώρησε ότι είχε χρέος και δικαίωμα να σώσει την υπόλοιπη κοινωνία χωρίς τη γνώμη της (1967-'74). Τέτοια αντίληψη αποδείχθηκε πάντα βλαπτική για την κοινωνία. Επίσης, όταν η εκκλησιαστική ηγεσία παρασύρθηκε σε άπρεπη ιδεολογική παρέμβαση στις ιδεολογικές-εθνικές επιλογές του ποιμνίου (π.χ. με τις Εγκυκλίους του 1819, 1821 ή με τα πρόσφατα διχαστικά κηρύγματα του αρχιεπισκόπου, περί «γραικύλων» κ.ά.)⁶¹.

Σημειώσεις

1. Φ. Κ. Βάρου, «Φιλοσοφία της Γλώσσας», στο βιβλίο Φ. Κ. Βάρου, *Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, 1997.
2. Η αποστορφή αυτή είχε δώσει αφορμή τότε για το άρθρο «Υπερμετροπέπειες Συνέπειες» (Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 28-8-98), συνέπειες που τις παρακολουθούμε σήμερα.
3. «Ελλήνων προμαχούντες Αθηναίοι Μαραθώνι χρυσοφόρων Μήδων εστόρεσαν δύναμιν» (Αν λοιπόν αυτοί ξανάρθουν, ελάτε, Έλληνες, να προμαχήσουμε όλοι μαζί για όλους μας).
4. Ηροδότου, *Ιστορίαι*, Α' 56-57.
5. *Ο.π.* Θ' 144. Σχετικό με όλη αυτή την ιστορική πορεία-διαδικασία είναι το μελέτημα του Φ. Κ. Βάρου, «Συμβολή στην ιστορία της έννοιας του Έθνους» (Αθήνα 1997), στο τεύχος 44 του περιοδικού *Εκπαιδευτικά*.
6. Μολονότι δουλοληπτική, η αρχαία ελληνική κοινωνία μπόρεσε να ακούσει την κραυγή διαμαρτυρίας ενός Σοφιστή, του Αλκιμάχου: «Ελευθέρους αφήτε πάντας θεός, ουδένα δούλον η φύσις πεποιήκε». Πρώτο άκουσμα περι ελευθερίας ως φυσικού δικαιώματος.
7. «Φύσει πάντα πάντες ομοίως πεφύκαμεν και βάρβαροι και Έλληνες» (Σοφιστής Αντιφών, απόσπ. 44, Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 87 B 44).
8. Λεύκιπτος, απόσπ. 3 (Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 67 B 3), Δημόκριτος απόσπ. 117 (ό.π., 68 B 117).
9. Αριστοτέλης, *Φυσικά* (Προοίμιο).
10. Δημ. Λυπουρλή, *Ιπποκρατικά κείμενα*, όπου και το *περι Ιερής Νοΐσου*, Θεσσαλονίκη 1983.
11. Αναξάγορας, απόσπ. 1 (στο Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 59 B 1).
12. Nauck, *Fragmente Tragicorum Graecorum, Euripides*, fr. 1014
13. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1280 b 12-13
14. Πλάτωνος, *Νόμοι*, 808.
15. Ηράκλειτος, απόσπ. 30 (Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 22 B 30), Αναξίμανδρος (D-K., ό.π., 12 A 30).
16. Με αυτό το νόημα ο Γερμανός ερευνητής W. Nestle έδωσε τον τίτλο του βιβλίου του: *Vom Mythos zum Logos* (München 1942).
17. Ξενοφάνης, απόσπ. B 15-17 (Diels-Kranz, ό.π., 21 B 15 - B 16).
18. Δημόκριτος, απόσπ. 297 (Diels-Kranz, ό.π., 68 B 297).
19. Πρόδικος, απόσπ. 8 (Diels-Kranz, ό.π., 83 B 8).
20. Κριτίας, απόσπ. 25 (Diels-Kranz, ό.π., 88 B 25).
21. Πρωταγόρας, απόσπ. 3 (Diels-Kranz, ό.π., 80 B 3). Επίσης: Γραμματικής Αλατζόγλου-Θέμελη, *Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος*, Αθήναι, 1976 (διδασκ. διατριβή).
22. Για τον Σωκράτη, Claud Mosse, *Η δίκη του Σωκράτη* (μτφρ. Νάγια Παπασιτύρου), εκδ. «Δαίδαλος». Επίσης, I. Stone, *Η Δίκη του Σωκράτη* (μτφρ. Σάσας Ταμβάκη), εκδ. «Λιβάνη», σσ. 358-81, Κ. Μπέη, *Η δίκη του Σωκράτη*, Αθήνα, 2001.
23. I. Stone, *Η δίκη του Σωκράτη*, σσ. 358-81 και Κώστα Μπέη, *Η δίκη του Σωκράτη*.
24. Οι αρετές στον Ελληνικό Πολιτισμό είναι ανθρωποκεντρικές: σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη και πάνω από όλες η δικαιοσύνη. Η αρετολογία είναι ανθρωποκεντρική, η αρετή είναι ανθρώπινη δυνατότητα και επιλογή και ευθύνη. Η αρετολογία τούτη θέλει ελεύθερο τον άνθρωπο (μολονότι ακόμη δεν είχε διατυπωθεί το πρόβλημα Ελευθερίας της Συνείδησης). Αλλά παρατηρούμε στον ορισμό που δίνει ο Αριστοτέλης για την «αρετή έξω προαιρετική, εν μεσότητι ούσα τη προς ημάς».
25. Γνωστοί οι μεγάλοι διωγμοί των Χριστιανών από το επίσημο Ρωμαϊκό Κράτος. Ενδεικτικά σημειώνω: Ίντρο Μοντανέλλι, *Ιστορία των Ρωμαίων* (μτφρ. Σούλας Δρακοπούλου), Εκδ. «Τρία Φύλλα», σσ. 487-496: «Θριαμβός των Χριστιανών» (μετά τους διωγμούς).
26. Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Ιστορία του Βυζαντίου* (με αποσπάσματα από τις πηγές), τ. Α' (284-717 μ.Χ.), σ. 47 (πρβλ. σ. 55).
27. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 93.
28. Λιβάνιος, *Υπέρ των Ιερών* (στο βιβλίο του Α. Γ. Κ. Σαββίδη, ό.π., σ. 94).
29. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 93.
30. Κ. Αμαντος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Α', σσ. 96-98. Επίσης: Γκαμπριέλ Τρατιέ, *Υπατία* (μτφρ. Γιάννης Κούβελας), το προλογικό-βιογραφικό μέρος.

31. Δ. Α. Ζακυνθινός, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, 324-1071*, σσ. 73-74.

32. Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 225. Και: Πανοσιολογιότατου Β. Στεφανίδη, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, β' έκδοση, 1959, σσ. 148-149.

33. Αμμιανός Μαρκελλίνος, XXII, 5,4: "Nullas infestas hominibus bestias ut sunt sibi feroces plerique Christianorum" (παράθεμα στο βιβλίο της επόμενης σημείωσης).

34. Λεπτομέρειες για όλα αυτά (και ακριβείς παραπομπές σε κείμενα Ναζιανζηνού και Θεοδοσιανού Κώδικα) στο: Τ. Λουγγής, «Σχετικά με την Ιστορική Διαδρομή της Ορθοδοξίας» (στον τόμο *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, έκδοση «Σύγχρονη Εποχή», 1995, σσ. 29-68). Του ίδιου, *Επισκόπηση της Βυζαντινής Ιστορίας 324-1204* (έκδοση «Σύγχρονη Εποχή», κεφ. 5: «Η Κυριαρχία της Ελληνορθόδοξης Αρχουσας Τάξης 451-554», σσ. 74-105).

35. Ένα ωραίο δείγμα τέτοιας προσπάθειας είναι το κείμενο του σεβασμιότατου δόκτωρα Θεολογίας Ιω. Ζηζιούλα στον τόμο ΣΤ' της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* (της Εκδοτικής Αθηνών). Αλλά έχει δυο μειονεκτήματα που μειώνουν πολύ την προσπάθειά: (1) Ότι δεν έχει παραπομπές (αρχή της όλης έκδοσης ανεξήγητη), (2) Δεν προχωρεί ο συντάκτης στη διερεύνηση του θέματός του σε χρόνους σύγκρουσης Χριστιανών - Ελληνισμού. Έτσι, η εικόνα που δίνει για τη συνάντηση των δυο κόσμων μένει στον προθάλαμο, χωρίς να προδιαφάνεται αν το συνοικέσιο έφτασε σε γάμο αμμονικό.

36. Αντιγράφω το ακριβή επιλογή που διατύπωσε ο Μ. Βασίλειος: «Καθάπερ της ροδωνιάς του άνθους δρεψάμενοι τας ακάνθας εκκλίνομεν, ούτω επί των τοιούτων λόγων όσον χρήσιμον καρπωσάμενοι το βλαβερόν φυλαξόμεθα» (*De legendis gentiliū libris*, section 4, 48-50). Η πληρέστερη έκδοση, όσο γνωρίζω, του έργου του Βασιλείου είναι τούτη: Μεγάλου Βασιλείου, *Προς τους Νέους, όπως αν εξ Ελληνικών ωφελόντο λόγων*, Εισαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σχόλια Βασιλείου Γ. Μπιλάλη, εκδόσεις «Γρηγόρη», Αθήνα 1966.

37. Σε συνόδους των επισκόπων της εποχής αναφέρονται συχνά: *αφορισμοί* ή *καταδικές* άλλες κατά των εχόντων διαφορετική δογματική αντίληψη (Ι.Ε.Ε., τ. Ζ, σ. 197: 4 αφορισμοί, ενώ στη σελ. 215 μνημονεύεται καταδίκη σε θάνατο από θηρία ή με σταύρωση).

38. Κ. Άμαντος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Α' 191.

39. Κ. Άμαντος, *ό.π.*, σ. 225: «Η θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού τον οδήγησε να κλείσει (το 529 μ.Χ.) την Σχολήν των Αθηνών και να απολύσει τους τελευταίους διδασκάλους φιλοσοφίας». Και να δημεύσει την περιουσία της. Βλ. πιο πάνω τις σημειώσεις 32-34.

40. Πορεία αντίστροφη προς εκείνη που είχε επιδιωχθεί με τους διωγμούς των Χριστιανών σε χρόνους Ρωμαϊκούς (230 μ.Χ. από τον Δέκιο). Βλ. Ι.Ε.Ε., Στ' , σσ. 598-99.

41. Τις πληροφορίες αυτές (καθώς και άλλες, για τον Γρηγόριο Παλαμά) έθεσε υπόψη μου ο προσεκτικός μελετητής της πορείας του ελληνικού πολιτισμού σε χρόνους βυζαντινούς Γιώργος Διζικιρκίης. Τον ευχαριστώ.

42. Ι.Ε.Ε., τ. Θ' , σσ. 380-84 και Δημ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του '21*, 1, σσ. 16-19.

43. Για τον Γεώργιο Σχολάριο - Πατριάρχη Γεννάδιο (μετά την Πτώση της Πόλης), βλ. Ν. Ψημένος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, τ. Α', εκδόσεις «Γνώση».

44. Για τις σχέσεις κατακτητή - γκαιοσύφων - Εκκλησίας τον καιρό της Οθωμανικής Εξουσίας, βλ. Ι.Ε.Ε., τ. Ι, σσ. 92-150 (γράφουν: Χ. Πατρινέλλης, Ζ. Τουρπανλής, Ι. Ανιστασίου, Γ. Αρνακής) και Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, ΙΧ, 43-49, 157-168.

45. Για τους αρχαίους σοφούς σε θέση αγίων σε νάρθηκες χριστιανικών ναών, βλ. Κων. Σπετσιέρης, *Εικόνες Ελλήνων Φιλοσόφων εις Εκκλησίας* (στην Επιστ. Επετ. της Φίλοσ. Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1963/64, σσ. 346-358) και Φ. Κ. Βώρος, *Η διδασκαλία της Ιστορίας με αξιοποίηση της Εικόνας*, σσ. 116-118.

46. Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του '21*, 1, σσ. 179-224 (Κοραΐς, Ρήγας) Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (κυρίως το κεφ. Θ'), Φ. Κ. Βώρος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός» στο *Δοκίμιο Εισαγωγής στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, σσ. 130-153.

47. Βλ. τη σημ. 45.

48. Βλ. τις σημ. 39, 40.

49. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις: Βικ. Δαμωδός, Ρήγας Φεραίος (σε όλα τα δημοσιεύματα της σημ. 46).

50. Για την αντίδραση του Πατριαρχείου με αναθέματα-αφορισμούς, κλείσιμο σχολείων βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Κοραΐς και η Εποχή του* («Βασική Βιβλιοθήκη»), σσ. 299-305, όπου και η Εγκύκλιος του Γρηγορίου Ε', του 1819 Φωτιάδης, *ό.π.*, 1, σσ. 196-98· Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον Λαόν σου* (εκδόσεις ΕΜΝΕ) — αναφέρεται στο κλείσιμο του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης (1819)· Φ. Κ. Βώρος, *ό.π.*, σσ. 145-47.

51. Κ. Χ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία κατά την Περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. «Βάνιας», 1991, σσ. 423-33.

52. Θεόφιλος Καΐρης (Πρακτικά Συμποσίου), εκδ. Gutenberg, 1988, σσ. 43-60: «Από την εκπαιδευτική προσπάθεια στη δίωξη του Καΐρη» (με πρώτο διάκτο την Εκκλησία).

53. Αλέξη Δημαρά, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Β', σσ. 86-91 (με ψευδομάρτυρα το Μητροπολίτη Μαγνησίας).

54. Γ. Αλιανδράτος, *Παραλληλισμός δύο Αφορισμών (Πάπιασας Ιωάννας του Ροΐδη, Μυστηρίων της Κεφαλονιάς του Λασκαράτου)*, Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1961.

55. Δείτε την ειδική σελίδα-Παράρτημα τούτου του άρθρου. Και Φ. Κ. Βώρου, *Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης* (ειδικό κεφάλαιο).

56. Τον παραθέσαμε στην αρχή.

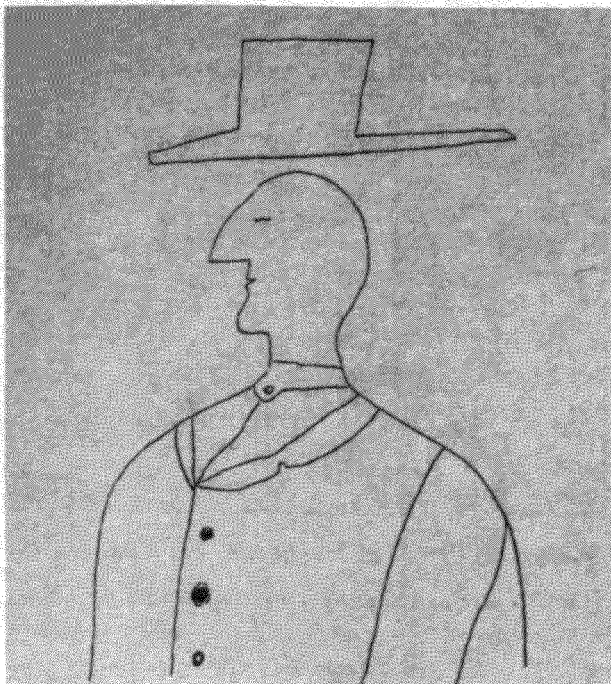
57. Στη «λαοσιναΐξη» του Αυγούστου του 2000 ο προκαθήμενος της Εκκλησίας έσπευε πρήφανος το λάβαρο του αγώνα, το σύμβολο της Επανάστασης του 1821, το οποίο όμως ιστορικά δεν αναγνωρίζεται ούτε από τον φερόμενο ως πρώτον που το ύψωσε. Ο Π.Π. Γερμανός στα *Απομνημονεύματά του* το αγνοεί (σσ. 27-30). Άλλες ήταν οι φροντίδες του, γράφει ο ίδιος.

58. Σημειώνω από την πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία: Γιώργος Ν. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, «Προσκήνιο», 2001· Ιάσων Ευαγγέλου, *Η Φαντασιακή δομή των Θρησκειών*, «Δωδώνη», 2001· Από τις εκδόσεις Progress Publishers (Moscow), *A Dictionary for Believers and Nonbelievers*, 1985 (αυτό δεν είναι πολύ πρόσφατο, αλλά είναι μοναδικό με τέτοιο τίτλο, όσο γνωρίζω).

59. Και μια χρήσιμη —ελπίζω— συμβουλή από τον Επίκουρο: Μήτε νέος ων μελέτω φιλοσοφείν μήτε γέρον υπάρχων κοπιάτω φιλοσοφών (μην πεις ποτέ κουράστηκα να φιλοσοφώ). Ούτε για άσφαρος ουδείς ούτε πάρωσος προς το υγιαιόν της ψυχής. (Ποτέ δεν είναι αγνά για να κερδίζει κανείς σύνεση).

60. Θα συνεχίσω τη διερεύνηση του θέματος *Ελευθερία Συνείδησης*, αίτημα του ανθρώπου για τον εαυτό του (δικαίωμα, απαίτηση) και για τους άλλους (υποχρέωση).

61. Κατά τη σύνταξη της όλης μελέτης είχα υπόψη και τα ακόλουθα δυο βοηθήματα: Μ. Μακράκη, *Ιστορία της Φιλοσοφίας της Θρησκείας*, Κλεόβουλου Κ. Αναγνωστίδη, *Τι είναι Θρησκεία*.

Βαλέριαν Μπορόβτσι, χωρίς τίτλο